

TEODOR MÜNZ

NA OKRAJ PREKLADU FEUERBACHOVÝCH „PREDNÁŠOK O PODSTATE NÁBOŽENSTVA“ DO ČEŠTINY

Účastní sa aktívne veľkej a víťaznej revolúcie,
ale revolúcie, ktorej pravé účinky a výsledky sa
však rozvinú iba behom storočí.

L. Feuerbach, *Prednášky*

Štátne nakladateľstvo politickej literatúry vydalo toho roku ako 10. sväzok svojej edície *Živé odkazy*, rad II., Feuerbachove *Prednášky o podstate náboženstva*. Tento čin musíme hodnotiť veľmi kladne po kultúrnej, ako aj politickej stránke: Feuerbachove *Prednášky* sú účinnou oporou v našom boji proti zvyškom starej, buržoáznej kultúry vo vedomí ľudí, ktoré sa zvlášť silne prejavujú vo forme náboženských predstáv. Tieto predstavy sú nevedecké, pre revolučnú prax, pokrok a vývin škodlivé, a preto vedecký svetonáhľad, marxizmus-leninizmus, proti nim nemilosrdne bojuje a snaží sa ich zlikvidovať. Náboženstvo je tou oblasťou duchovnej kultúry, v ktorej sa azda najmarkantnejšie prejavuje boj starého s novým; bytie alebo nebytie náboženských predstáv je otázkou pádu alebo víťazstva marxizmu vo vedomí ľudí. Preto má boj proti náboženským predstavám v našej spoločnosti veľký význam.

Ale vydanie Feuerbachových *Prednášok* musíme uvítať aj z iných dôvodov. Feuerbach je popri Heglovi tvorcom klasickej nemeckej filozofie, ktorá je jedným z prameňov marxizmu. Feuerbachov materializmus silno ovplyvnil mladého Marxa a Engelsa pri tvorbe ich svetonáhľadu. Aj keď sa oni neskôršie, v zrelom veku, stavali k Feuerbachovi veľmi kriticky, predsa sa k nemu ako k svojmu niekdajšiemu učiteľovi otvorene hlásili. Vo Feuerbachových *Prednáškach* máme teda možnosť soznámiť sa priamo s jedným z prameňov marxizmu, vidieť čiastočne prednosti a nedostatky Feuerbachovho diela, na ktoré poukázali klasikovia marxizmu. Najväčší vplyv na Marxa a Engelsa mala síce Feuerbachova *Podstata kresťanstva*; Engels vo svojom *Ludwigovi Feuerbachovi* a Marx v *Tézach o Feuerbachovi* kritizujú najmä toto dielo, no

Prednášky sa opierajú o *Podstatu*, rozvádžajú myšlienky v nej vyslovené, a preto to, čo bolo povedané o *Podstate*, platí zhruba aj o *Prednáškach*. Feuerbach si svoju základnú koncepciu a svoj metodický prístup ku skúmanému materiálu podržal vo všetkých dielach.

Podstata kresťanstva je hlavným dielom Feuerbachovým (vyšla r. 1841). Ako hovorí už názov tejto knihy, autor sa v nej zaoberá náboženským problémom. Feuerbachova *Podstata* je filozofiou náboženstva, zvlášť kresťanského, pokusom o analýzu náboženských predstáv, o vysvetlenie ich vzniku z prirodzeného základu a o dôkaz toho, že boh, to je vlastne človek sám. Náboženský problém je červenou niťou celého Feuerbachovho diela. Sám hovorí, že jeho spisy „majú všetky, presne vzaté, len jeden cieľ, jednu tendenciu a myšlienku, jeden predmet. Týmto predmetom je práve náboženstvo a teológia, a to, čo s nimi súvisí“ (*Prednášky*, str. 34). Všetky Feuerbachove spisy sú myšlienkově tesne späté, jedny len obšírnejšie a konkrétnejšie rozvádžajú náhľady vyslovené v iných spisoch a všetky sa točia okolo ústrednej Feuerbachovej myšlienky, vyslovenej po prvý raz jasne v *Podstate*: boh, to je vlastne človek sám; nie boh tvorí človeka, ale človek tvorí boha podľa obrazu svojho; boh, to sú stelesnené ľudské túžby, to je dokonalý človek. Teológia je antropológiou a fyziológiou, nie náukou o bohu, ale o človeku.

O túto myšlienku sa opierajú aj Feuerbachove *Prednášky*. Vznikly v rokoch 1848/49 na žiadosť heidelberských študentov, ktorí ho požiadali, aby ich oboznámil so svojou filozofiou náboženstva. Už predtým si získal ich sympatie *Podstatou kresťanstva*, čo mu dali najavo otvoreným listom. V sérii tridsiatich prednášok oboznamuje autor svojich poslucháčov — študentov, liberálnych mešťanov a robotníkov — so svojou filozofiou náboženstva. Je to jedna z posledných Feuerbachových prác. Vznikla v období, keď jeho náhľady boli už zrelé. Preto sú *Prednášky* popri *Podstate* azda najvýznamnejším Feuerbachovým dielom, shrnujúcim celý jeho svetonáhľad.

Feuerbach bol v podstate osvietenec. Svoje spisy adresoval celému ľudstvu, šíril osvetu, aby vyviedol ľudí z duchovnej temnoty a pomáhal im tak pri hľadaní šťastia. Túto svoju činnosť skoncentroval v protináboženskom boji. „Snažil som sa a snažím sa predovšetkým osvetliť temnú podstatu náboženstva fакtou rozumu, aby človek prestal byť konečne korisťou, hračkou všetkých tých mocností, človekovi nepriateľských, ktorým oddávna slúžilo a ešte dnes slúži temno náboženstva na utláčanie človeka... Cieľom mojich spisov a teda aj mojich prednášok je premeniť ľudí z teologov na antropologov, viesť ich od lásky k bohu k láske k človeku, od očakávania onoho sveta k poznávaniu tohto sveta, zmeniť ich z náboženských a politických lokajov nebeskej a pozemskej monarchie a aristokracie na slobodných, sebavedomých občanov tejto zeme“ (*Prednášky*, str. 48—49).

Niet preto divu, že týmto svojím pokrokovým postojom si znepriatelil všetky sily reakcie, cirkev a absolutistický štát a že svojím materializmom a suchopárnym racionalizmom nijako nezapadol do atmosféry, ktorá vtedy panovala v nemeckej filozofii, t. j. do schellingovskej idealistickej mystiky. „Moje spisy vďačia za svoj vznik odporu proti dobe, v ktorej sa prejavila snaha zahnať ľudstvo do temnoty minulých storočí“, píše (*Prednášky*, str. 38).

Feuerbach bol vôbec, až do vystúpenia Marxa a Engelsa, veľmi svojráznym zjavom vo vtedajšej nemeckej filozofii. Z ovzdušia zamoreného idealizmom a mystikou vyrástol zrazu materialista a racionalista, ktorý sa odvážne postavil proti hlavnému prúdu súčasného nemeckého filozofického myslenia. Preto ho tiež oficiálne miesta ignorovali a zbavili možnosti silnejšieho vplyvu na masy, aj keď ho, pre jeho praktickú nevýbojnosť a nebojovný charakter jeho filozofie, neprenasledovali tak ako jeho súčasníkov a do určitej miery aj žiakov, Marxa a Engelsa.

Feuerbach sa ku svojmu *gnozeologickému* materializmu hlási otvorene. „Ako je pre mňa príroda prvým predmetom náboženstva, tak vôbec aj v psychológii a filozofii je pre mňa smyslové primárne; ale primárne nielen v smysle špekulatívnej filozofie, kde prvé je to, z čoho sa musí vyjsť ďalej, ale prvé v smysle neodvoditeľného, sebou samým existujúceho a skutočného. Tak ako nemôžem odvodiť smyslové z duchovného, nemôžem odvodiť ani prírodu z boha“ (str. 102). „Príroda ... je všetko, čo vidíš a čo nepochádza z ľudských rúk a myšlienok“ (str. 106). „Príroda nemá začiatok ani koniec“ (str. 114). „Nevedomá príroda je pre mňa večná, nezrodená, prvá, ale v čase, *nie čo do hodnosti, fyzicky, a nie morálne prvá*“ (str. 47). V gnozeológii bol Feuerbach materialistom.

A materialisticky vysvetľuje aj vznik a podstatu náboženstva. Čo je to náboženstvo, ako vzniká? „Jeho príčina je ľudská, čiže *egoistická*“, hovorí (str. 71). „Egoizmom rozumiem nutný, nevyhnutelný egoizmus, nie morálny, ale taký ..., ktorý tkvie v podstate človeka bez jeho vedomia a vôle, *taký* egoizmus, bez ktorého človek vôbec ani nemôže žiť ..., ktorý tkvie v organizme ... pud sebazáchovy ... Príroda vôbec a rastliny a zvieratá zvlášť sú uctievané pre svoju *blahodarnosť* ..., pre svoju *užitočnosť* ..., pre svoju *nepostrádateľnosť*, preto, lebo *bez nich nemožno existovať*“ (str. 72—73). Feuerbach tu siahol až na korene náboženstva, ktoré kotvia hlboko v biologickej sfére človeka. Prvé impulzy pre vznik náboženstva vychádzajú teda z nutnosti ukájania niektorých primárnych biologických potrieb človeka. Toto je materiálna, biologická stránka podstaty náboženstva.

Keby však človek bol ohľadom týchto potrieb sebestačný, nezávislý od prírody, alebo jej absolútnym pánom, takže by si od nej mohol podľa svojej vôle vziať všetko, čo potrebuje, keby ju ohľadal, náboženstvo by nikdy nevzniklo. Ale človek, najmä primitívny, nie je ani zďaleka pánom prírody, naopak, je takmer úplne v jej moci, je jej vydaný napospas a možnosť ukájania jeho biologických potrieb je ňou silno determinovaná. Od nej závisí, či má človek dostatok alebo nedostatok životných potrieb, jeho blaho. Človek sa teda cíti byť na prírode závislým. A tu sa dostávame k druhej, psychologickej stránke podstaty náboženstva, k vlastnému náboženstvu, k náboženskému vedomiu. „Príčinou náboženstva je pocit závislosti, ale pôvodným predmetom tohto pocitu závislosti je príroda; príroda je teda prvým predmetom náboženstva“ (str. 50). Prírodné predmety, na ktorých sa človek cíti závislým, napr. blesk, hrom, rozvodnená rieka a pod., stávajú sa človekovi predmetmi uctievania, bohmi.

Feuerbach nebol prvý, ktorý poukázal na to, že podstatou náboženstva je cit

závislosti. Takto charakterizuje náboženstvo napr. aj Hume, ba aj idealista Schleiermacher. Avšak Feuerbach zdôvodnil cit závislosti biologicky a zbavil ho glorioly, ktorou ho opantal Schleiermacher. „*Bez potreby niet pocitu závislosti ... A čím viac potrebujem nejaký predmet, tým viac sa na ňom cítim závislým, tým väčšiu moc má nado mnou; táto moc predmetu je sama odvođená, je následkom moci mojej potreby*“ (str. 97).

Ale cit závislosti je len syntetický názov pre celú paletu citových kvalít, ktoré vyvoláva v človekovi styk s prírodou. V prvom rade je v ňom zastúpený strach. „*Primus in orbē deos fecit timor*“, tvrdí Feuerbach v súhlase s rímskym básnikom (str. 50). Strach je najzjavnejším prejavom pocitu závislosti. Náboženské uctievanie, aspoň u primitívnych národov, sa vzťahuje najviac na tie predmety alebo prírodné javy, ktoré vzbudzujú strach, hrôzu, ako napr. blesk, hrom, a môžu ohroziť ľudský život priamo alebo nepriamo tým, že napr. zničia úrodu. Keď však pohroma pominie, strach je vystriedaný inými citmi, ako radosťou, vďačnosťou, láskou, úctou, obdivom atď. „*Boh sa nerodí len zo strachu, ale aj z lásky, radosti, úcty*“ (str. 54). Všetky tieto citové kvality participujú na cite závislosti. Družia sa k nim tiež city estetické, vznikajúce pri poznávaní prírodných krás, veľkosti a velebnosti prírody. Tieto city vyvoláva styk človeka s prírodou na každom kroku, a to spôsobuje, že počet impulzov k náboženskému cíteniu sa dosť rozširuje. „*Všetky zvláštne a nápadné úkazy v prírode, všetko, čo púta a vzrušuje ľudský zrak, čo prekvapuje a okúzľuje sluch, čo vznecuje ľudskú obrazotvornosť, čo budí úžas, čo dojíma zvláštnym, neobyčajným, nevysvetliteľným spôsobom cit človeka, to všetko prichádza do úvahy pri vzniku náboženstva, to sa môže stať aj príčinou a predmetom náboženského uctievania*“ (str. 67).

Zpod zorného uhla ľudského egoizmu a jeho ukájania ako základu náboženstva vysvetľuje potom Feuerbach niektoré, tomuto tvrdeniu zdanlivo odporujúce javy. Prečo sa napr. človek v náboženstve zapiera, prečo prináša napr. svojim bohom obete? Obetou sa predsa zrieka statkov, ktoré majú pre neho obyčajne veľkú hodnotu. Prečo obetovali Rimania svojim bohom celé hekatomby volov? Človek to robí preto, „*aby dosiahol priazne svojich bohov, ktorí mu poskytnú všetko, čo si len bude priať*“ (str. 87). Teda je to vypočítavosť, ktorá je tiež determinovaná egoizmom. „*V náboženstve neuspokojuje človek iné bytosti; uspokojuje v ňom svoju vlastnú bytosť*“ (str. 93). „*Gréci a Rimania obetovali hekatomby iba pocitom strachu a radosti*“ (str. 93). Podobne vysvetľuje Feuerbach iné, často komplikované náboženské javy.

Ale tu sa dostávame k inému problému. Človek si obetou boha vlastne podpláca, teda predpokladá, že s bohom možno obcovať tak ako s človekom; jeho možno tiež podplatiť. Verí, že boh má ľudské vlastnosti. Ako k nim prišiel a ako vyzerá boh vôbec? Kde sa vzal, čo je to? Tu sa dostávame k jadru Feuerbachovho učenia.

„*V náboženstve človek stelesňuje svoju podstatu*“, hovorí Feuerbach hneď na začiatku *Prednášok* (str. 59) a na mnohých iných miestach. Tomuto treba rozumieť dvojakým spôsobom. Za prvé človek si predstavuje boha ako človeka. Personifikuje a antropomorfizuje prírodu, na ktorej je závislý, predstavuje si prírodné javy ako živé bytosti alebo ako následky činnosti živých

bytosť. Tieto bytosti sú podobné ľuďom. V búrke, ktorá mu zničí obilie, vidí prejav nenávisti, nepriateľstva niekoho voči sebe. Je zrejmé, že to môže byť len živá bytosť, lebo len tá vie nenávidieť. Tak sa dostáva človek k predstave boha — človeka. V prvotných formách náboženstva nie je však predstava boha ako človeka ešte celkom zreteľná. Za kameňom, o ktorý sa človek potkne a ktorý si uctí, nevidí ešte človeka, ale len kus živej prírody, od ktorého závisí jeho zdravie. Postupom času kameň *ako taký* prestáva byť bohom-fetišom, jeho úder sa stáva *následkom* pôsobenia sily, ktorá je za ním. Príroda, ktorá bola pôvodne *sama* bohom, prestáva byť ním, boh sa oddeľuje od predmetu, prostredníctvom ktorého pôsobí, a predstava o ňom ako o človeku sa kryštalizuje stále viac a viac. Nakoniec sa boh odlúči od prírody celkom zreteľne. Staví sa nad ňu ako jej pán a spolu s ňou aj ako pán človeka. Bohov je zpočiatku mnoho; toľko, koľko je zvláštnych úkazov v prírode, pôsobiacich náboženským dojmom. S vývinom vedeckého poznania a abstrakčnej schopnosti myslenia, poznávaním hlbšej kauzálnej spätosti všetkých prírodných javov slučujú sa aj bohovia stále viac a viac v jeden celok, až nakoniec ostane len boh jeden. Od polyteizmu prejde sa cez henoteizmus k monoteizmu. „Medzi polyteizmom a monoteizmom nie je preto ani zďaleka taký rozdiel, ako by sa zdalo. Aj v jednom bohu tkvie *skrz množstvo a rozdielnosť jeho vlastností mnoho bohov*“ (str. 111). Kresťania „shromaždili... v jednej veci hodnoty, ktoré pohanovia rozdelili na rozličné veci skutočnosti, kresťania teda kvalifikovali boha ako súhrn všetkých hodnôt“ (str. 80).

Teda boh bol pôvodne prírodou a vlastnosťami abstrahovaných, od prírody oddelených bohov sú, podľa Feuerbacha, tiež len vlastnosťami prírody. „Všetky božské prívlastky, ktoré a pokiaľ nie sú odvodené od človeka, sú čerpané zo zdroja prírody, stelesňujú, sprítomňujú, znázorňujú nám práve len podstatu prírody, čiže skrátka prírodu... Boh, to je abstraktná príroda, t. j. odvodená zo smyslového nazerania, myslená, urobená predmetom alebo objektom rozumu“ (str. 117). Boh je príroda, a to po stránke fyzickej aj mravnej. Moc boha je mocou prírody, hrom je hlasom božím, blesk jeho pohľadom. Boh je nadľudská bytosť, lebo mnohé prírodné javy siahajú nad ľudské sily. Neko-nečnosť božia je výrazom „všeobsiahlej vesmírnosti alebo univerzálnosti“ (str. 121). „Dobrotivosť božia je len užitočnosť prírody“ (str. 123), dobrotivosť a spravodlivosť božia je odvodená z dobrých a zlých prejavov prírody, „múdrost... z poradia, v akom po sebe nasledujú prírodné javy, zo súvislosti prirodzených príčin a účinkov... Boh je neviditeľný; ale aj vzduch je neviditeľný“ (str. 124). „Milosť božia je personifikovaná náhoda alebo personifikovaná nutnosť...“ (str. 166). Atď., atď.

Takto tvorí Feuerbach novú variáciu starého Spinozovho Deus sive natura (Spinoza mal popri Kantovi a Heglovi veľmi silný vplyv na Feuerbacha). Tu je zdanlivé protirečenie. Na jednej strane chápe Feuerbach boha ako prírodu, na druhej strane ako človeka. Na to odpovedá sám: „Prírodný boh, čiže boh, ktorého človek odlišuje od svojej bytosti a chápe ho ako jej nutnú príčinu alebo základ, nie je nič iného než sama príroda, ... ale ľudský, čiže duchovný boh, ktorému človek prisudzuje ľudské vlastnosti, vedomie a vôľu, ktorého si predstavuje ako bytosť podobnú jemu samému, ktorého odlišuje od prírody

ako bytosti bez vôle a bez vedomia, ... tento ľudský boh nie je ničím iným než samotným človekom“ (str. 100).

Boh je teda človek, a to v prvom rade človek *ako taký*, vo všeobecnosti. Ale boh je aj človek určený špecifickými vlastnosťami, vyplývajúcimi z podmienok, v ktorých človek — tvorca boha žije. „Pocit závislosti nie je nič iného ako *potreba predmetu, ktorú si človek uvedomil alebo pocítil*“, hovorí Feuerbach (str. 97). Ale ľudské potreby sú podľa okolností rozličné, a preto aj bohovia rozličných ľudí, resp. kmeňov, národov, sú rozliční. „*Kritérium božstva ... je v samej podstate človeka*“ (str. 75). Starí Egyptania uctievali rastlinu Nymphaea Lotus najmä preto, lebo jej korene boli ich hlavnou potravou. Obyvatelia Chynchy uctievali ako boha more, lebo bolo zdrojom ich obživy. „Prečo sa Gréci posmievali bohom Egyptanov, krokodilom, mačkám, ibisom? Lebo bohovia Egyptanov nezodpovedali povahe, potrebám Grékov“ (str. 75). „Z vlastností zvierat, ktoré boli predmetom uctievania, poznáme aj vlastnosti ľudí, ktorí ich uctievali“ (str. 69). „Bohovia sú uskutočnené alebo ako skutočné bytosti myslené ľudské prania“ (str. 222). „Aký je človek, taký je jeho boh“ (str. 223). Boh je obrazom človeka, ktorý ho stvoril, obrazom jeho fyzických, psychických a morálnych vlastností, ktoré sú v rozličných historických epochách a u rozličných ľudí rozličné. Boh poznáva, cíti, myslí, chce, raduje a hnevá sa, je pomstivý ako človek vôbec, aj ako ten-ktorý človek. Boha si síce tvorí človek taký, aký je, ale boh je človek, akým by jeho tvorca *chcel byť* (a potom aj *mal byť*). Tým je vysvetlený protiklad medzi konkrétnym, nedokonalým človekom a jeho bohom ako jeho *obrazom*, ktorý je však dokonalý. (Samozrejme, vždy len podľa predstáv, ktoré má o dokonalosti človek-tvorca. Preto možno v abstraktnom ideále boha vystopovať aj obraz jeho konkrétného tvorca. V bohu sa zrkadlí človek taký, aký je, aj aký by chcel byť.) „Akí rozliční sú ľudia, také rozličné sú aj výtvary ich fantázie, ich bohovia; potom tiež, samozrejme, môžeme povedať obrátene: akí rozliční sú bohovia, takí rozliční sú ľudia“ (str. 188). Predstava, že boh tvorí človeka podľa obrazu svojho, je idealistická a Feuerbach ju obracia o stoosemdesiat stupňov, stavia ju s hlavy na nohy: človek si tvorí boha podľa obrazu svojho.

V bohu sa teda človek odráža. Nemožno pochybovať o tom, že táto myšlienka ovplyvnila Marxa a Engelsa pri ich vytváraní teórie nadstavby ako *odrazu* vzťahov, jestvujúcich v základni.

Feuerbach rieši vo svojej knihe ešte veľmi mnoho problémov: rozoberá dôkazy existencie boha, podáva psychológiu náboženskej viery, vysvetľuje podstatu a vznik zázraku, rieši problém závislosti princípov mravnosti na náboženstve atď., atď. a všetko analyzuje a vysvetľuje z prirodzených základov. Rozborom týchto jeho náhľadov sa už nebudeme zaoberať. Išlo nám len o vyhlúpnutie jadra Feuerbachovej filozofie náboženstva, aby sme sa mali o čo oprieť pri zhodnocovaní jeho diela, oceňovaní jeho významu pre dnešok.

Myslíme, že aj dnes, keď sa naše náhľady na vznik a podstatu náboženstva miestami dosť líšia od náhľadov mnohých, aj materialistických filozofov náboženstva z minulosti, možno s Feuerbachom v mnohom súhlasiť. Feuerbach správne poukázal na materialistické základy náboženstva, citu závislosti, na jeho „pozemské“ príčiny, na to, že náboženstvo ako viera v boha nie je ničím

vrodeným, ale že vzniká na základe určitých objektívnych daností, ktoré sú vždy iné, na jeho relatívnosť, podmienenosť náboženských predstáv, ich spätosť s časopriestorovými podmienkami, za ktorých vznikajú, na „ľudskosť“ boha a všetkého náboženského a „fakľou rozumu“ úplne zatlačil tmu a spálil mystickú gloriolu, ktorou bolo náboženstvo opradené. Feuerbach správne poukázal na to, že náboženské náhľady sa vyvíjajú spolu s človekom, že boh sa stáva bytosťou stále abstraktnejšou, pomaly sa stráca a raz, keď človek v ňom spozná seba samého, bude odstránený úplne. Atd. Ale Feuerbach stopoval náboženstvo len po jednej linke, ktorá si vyžaduje, aby bola doplnená druhou. Jeho výklad je priúzky.

Určitý konkrétny človek, individuum, nie je determinovaný vo svojom telese a najmä duševnom vývine len prírodnými, ale aj spoločenskými silami. Na spoločnosti je človek práve taký závislý, ako aj na prírode. Príroda a spoločnosť, to sú dva hlavné faktory, ktoré vládnu nad človekom. Jeho závislosť na spoločnosti možno rozdeliť na dvoje. Na fyzickú, ktorá tkvie v tom, že individuum alebo spoločenská trieda je materiálne závislá na inom individuu alebo spoločenskej triede; táto má nad ňou moc, ktorá často siaha tak ďaleko, že rozhoduje o jej živote a smrti. Takáto závislosť jestvuje v každej spoločnosti, rozdelenej na nepriateľské triedy. Druhá závislosť je psychická, intelektuálna, morálna. Duševný vývin človeka, jeho náhľady sú determinované náhľadmi spoločnosti, v ktorej žije. O tejto závislosti človek nevie, prvú si však uvedomuje veľmi dobre. Ale to znamená, že vplyv spoločnosti sa prejavuje viac-menej vo všetkých oblastiach ľudského konania i poznania, že spoločnosť poskytuje poznaniu nielen problematiku, ale že vplýva priamo aj na kvalitatívnu stránku poznatku. Veď spoločnosť je práve takou objektívnou realitou, ako aj príroda, a preto vplýva spolu s ňou na ľudské poznanie po všetkých jeho stránkach. Teda ani náboženské predstavy ako časť tohto poznania sa nevymykajú zpod vplyvu spoločnosti.

Tohto druhého faktora, spoločnosť, si Feuerbach vo svojich *Prednáškach* nevšímá. „Formou je Feuerbach realistický, vychádza z človeka — hovorí Engels — ale o svete, v ktorom tento človek žije, nie je vôbec reč a tak ostáva tento človek ... abstraktným človekom.“¹

Tak isto hovorí Marx: „Feuerbach redukuje náboženskú podstatu na podstatu ľudskú. Ale ľudská podstata nie je nijaké abstraktum, vlastné jednotlivému individu. Vo svojej skutočnosti je súhrnom spoločenských vzťahov.“

Feuerbach, ktorý sa kriticky nedotýka tejto skutočnej podstaty, je preto prinútený:

1. abstrahovať od chodu dejín, zachycovať náboženské cítenie samo osebe a predpokladať abstraktné — *izolované* — ľudské individuum.“²

Feuerbach zabudol na spoločnosť ako na spolutvorcu človeka. Hovorí síce, že príroda je *pôvodným* predmetom citu závislosti, ale u neho je aj *jediným*.

¹ F. Engels, *Ludwig Feuerbach a završenie nemeckej klasickej filozofie*, Bratislava 1949, 33.

² VI. téza o Feuerbachovi, c. d., 63.

Človeka chápe len ako tvora prírody a nie aj spoločnosti. Túto berie do úvahy len v tom smysle, že človek v nej žije a pri analýze náboženských predstáv, príčin ich vzniku, ich obsahu nehľadí na determinujúci vplyv spoločnosti vôbec. Aj jeho výroku „aký je človek, taký je jeho boh“, musíme rozumieť tak, že rozliční ľudia majú rozličné požiadavky od prírody a podľa týchto požiadaviek vyzerá aj ich boh. Ľudia sú vždy iní podľa prírodných podmienok, v ktorých žijú, a nie podľa hospodársko-spoločenských formácií, ku ktorým prislúchajú. „Ale človek nie je abstraktnou, niekde mimo tento svet tróniacou bytosťou. Človek, to je svet človeka, štát, spoločnosť. Produktom tohto štátu, tejto spoločnosti je náboženstvo“, hovorí Marx.³ Toto hľadisko je však Feuerbachovi cudzie. Je to nedostatok, z ktorého vyplývajú iné Feuerbachove nedostatky.

Aj z Feuerbachových náhľadov plynie, že ani základné vzťahy, ktoré sa prejavujú v náboženstve, nie sú mysliteľné bez vzťahov, jestvujúcich v spoločenskom živote ľudí. Boh je človek a vzťah človeka k bohu je vzťahom človeka k človeku. Teda vzťahom náboženským predchádzajú vzťahy spoločenské. Aby boh mohol byť živou bytosťou, najprv musel človek poznať iné živé bytosti okolo seba, a to najmä ľudí. Náboženský kult nie je vôbec mysliteľný bez vzťahu človeka k človeku. Sám Feuerbach veľmi trefne hovorí vo svojej *Podstate kresťanstva*: „Prosba je prostriedkom, ako uplatňovať pod rúskom pokory a poníženosti svoje panstvo a prevahu nad inou bytosťou.“⁴ Prosba, modlitba je veľmi dôležitou súčasťou náboženského kultu. Ale prejavuje sa prosba len v náboženstve, nie je to vzťah v prvom rade všeobecne ľudský? — Pri analýze náboženských vzťahov a hľadaní ich príčin nemožno teda neprihliadať na vzťahy spoločenské, ktoré sú ich podkladom.

Z toho ďalej plynie, že ani vlastnosti boha nemožno vysvetľovať len ako personifikované vlastnosti prírody. Takmer všetky božie vlastnosti dajú sa vysvetliť ako vlastnosti ľudí, ktoré vznikly z určitých vzťahov, jestvujúcich v tej-ktorej ľudskej spoločnosti. Povedali sme už, že aj spoločenský život v triednych spoločnostiach dáva popudy pre vznik pocitu závislosti. Nemožno chápať moc boha nad človekom ako moc samého človeka (náčelníka, vojvodu, kráľa, otrokára, feudála atď.) nad človekom, milosrdenstvo, láskavosť, dobrotivosť, spravodlivosť, múdrosť boha ako vlastnosti človeka? Nie sú vzťahy náboženského kultu vzťahmi podriadených ľudí k nadriadeným, k pánom, jestvujúcimi v určitej konkrétnej spoločenskej formácii?

Urobme myšlienkový pokus. Povedzme, že by človek bol natoľko vedecky a technicky vyspelý, že by ovládal dokonale prírodu. Regulácia všetkých prírodných dejov by bola v jeho rukách. Bol by teda pánom prírody a nemusel by sa utiekať o pomoc k bohu. Avšak čo sa týka spoločenských vzťahov, žil by, povedzme, vo feudálnom hospodársko-politickom zriadení. Feudál by krute vykorisťoval svojich bezprávných poddaných. Otázka zneje: Prestal by poddaný, pán prírody, ale otrok človeka, veriť v boha? Podľa Feuerbacha asi áno,

³ K. Marx - B. Engels, *O historickém materialismu*, Praha 1949, 28.

⁴ L. Feuerbach, *Das Wesen des Christentums*, Leipzig 1904, 145.

podľa nášho náhľadu nie. Je jasné, že poddaný by aj naďalej veril v boha, lebo v určitej životnej oblasti, spoločensky, by bol ešte stále *závislý*, nemal by svoj osud vo vlastných rukách. A boh by mal vlastnosti, ktoré by poddaný chcel vidieť u svojho pozemského pána; bol by dobrotivý, milosrdný, spravodlivý atď. „Náboženstvo je povzdychom utláčaného tvora, citom bezcitného sveta, duchom bezduchých pomerov“, hovorí Marx.⁵ Vidíme, že vlastnosti boha nie sú len personifikovanými vlastnosťami prírody, ale aj vlastnosťami človeka ako tvora určitej spoločnosti. Vlastnosti boha možno vysvetliť iba spojením oboch týchto hľadísk. Toto robí dnes marxizmus.

Tým, že si Feuerbach zúžil objektívnu realitu, vyvolávajúcu v človekovi cit závislosti, len na prírodu, podstatne ochudobnil oblasť svojho skúmania, zamedzil si prístup k dokonalejšiemu, o množstvo nových poznatkov obohacujúcemu interpretačnému hľadisku, čím sa stal jeho výklad príužkom. Mnohé aspekty na náboženstvo ostaly mu neznáme. Tak napr. tým, že neprihliadal k spoločenskému faktoru, ktorý hral pri vzniku a šírení sa kresťanstva hlavnú úlohu, nepodarilo sa mu v *Podstate kresťanstva* nahmatať ústrednú tepnu, srdce tohto mohutného prúdu, odhaliť jeho korene. Ale o to mu ani nešlo. Obmedzil sa na psychologicko-gnozeologický výklad náboženských predstáv kresťanstva. Dnes by nám však takýto výklad nestačil, dnes žiadame od filozofa náboženstva viac.

Ale pritom všetkom má nám Feuerbachovo dielo čo povedať aj dnes. Jeho výklad, aj keď je príužky, ostáva v jadre správny. Musíme ho študovať, osvojovať si jeho náhľady, dopĺňať a prekonávať ich. Feuerbach videl, že náboženstvo je brzdou pokroku a prekážkou pravého šťastia človeka. Poukazoval na rozpor jeho teórie s praxou, odhaľoval jeho konzervativizmus, vychovávanie k pasivite atď. „Kto sa spolieha na všemohúcnosť božiu, kto verí, že všetko, čo sa deje a čo je, deje sa a je z vôle božej, tomu nikdy neprídu na myseľ prostriedky, ako odpomôcť svetu od jeho bied... Niektorí cirkevní otcovia pokladali dokonca za bezbožnú kritiku diela božieho dať si odstrihnúť bradu. Celkom správne! Brada vďačí za svoju existenciu vôli a zámeru božiemu, ktoré sa predsa týkajú každej jednotlivosti; keď si dám odstrihnúť bradu, vyjadrujem tým nechuf, haním nepriamo tvorcu brady, vzdorujem jeho vôli; lebo boh hovorí: buď brada! tým, že ju nechá rásť, kým ja hovorím: nech nie je! a dám si ju odstrihnúť. Nechať všetko ležať tak, ako to je, to je nutný dôsledok viery, že nad svetom vládne boh, že všetko sa deje a je z vôle božej. Každá svojvoľná zmena jestvujúceho usporiadania vecí je bezbožnou revolúciou.“ A Feuerbach cituje výrok Lutherov: „Ak by si rád zažil radosť, mier a dobré časy, tak čakaj, kým ti to dá boh“ (str. 170).

Ako odstrániť toto všetko, ako vytrhnúť ľudí z letargie, do ktorej ich doviedlo náboženstvo? V odpovedi na túto otázku dostal sa Feuerbach na scestie; stal verný svojmu osvietenskému racionalizmu, ktorý nevedel nájsť dobrý liek na odstránenie spoločenskej biedy. Treba dať ľuďom vzdelanie a tým to bude zlikvidované. Človek „len vtedy opúšťa prírodu, len vtedy ju odvodzuje

⁵ C. d., 28.

z inej bytosti, keď si nevie z prírody vysvetliť seba samého“, hovoril (str. 100). Boha zrodila ľudská nevedomosť a hlúposť. Boh je človek, ale tento o tom nevie; uctieva svoj vlastný obraz. Treba človeku ukázať, že boh, to je on sám, treba mu dať vzdelanie, osvietiť ho, aby „fakľou rozumu“ spoznal v bohu seba a zlikvidoval ho. Videli sme už vpredu, čo hovoril Feuerbach o svojich spisoch, aké im dával poslanie.

Tu Feuerbach upadol do idealizmu, jeho terapia nie je v súlade s diagnózou. Podstatou náboženstva je cit závislosti, ktorý, ako sme videli, je fundovaný najmä biologicky. Ale či možno tento cit odstrániť tým, že človeku vysvetlíme, čo je to náboženstvo, keď ho presvedčíme o tom, že boh, to je len stelesnené ľudské pranie, že boha stvoril len človek, že jeho boh je len on sám? Či sa tým naplní jeho žalúdok, odstránia príčiny jeho hmotnej biedy? Prestane takto osvietený človek veriť v boha? Vôbec nie. Z dennej praxe vieme, ako je ťažko diskutovať s veriacimi ľuďmi, že poukazovanie na nelogičnosť, absurdnosť, nevedeckosť ich viery nemá obyčajne veľkého významu, že púhymi rozumovými argumentami človeka ateistom nespravíme, alebo len vo veľmi zriedkavých prípadoch. Veriaci človek ochotne skoriguje svoje doterajšie mylné náhľady, patriace do mimonáboženskej oblasti, prijme napr. poučenie, že slnko nemá päť obežníc, ako si to on doteraz myslel, ale deväť; avšak akonáhle prejdeme na náboženské pole, je s rozumnou debatou koniec. Príčiny tohto javu sú však celkom pochopiteľné. K faktu, že slnko má deväť obežníc a nie päť, ho neviaže nijaký životný záujem, je mu to v podstate jedno (keby išlo o neho, nemuselo by mať ani jednu, povie), lebo na jeho prax to nemá badaateľný vplyv. Takéto náhľady nie sú záležitosťou jeho srdca, nelipne k nim svojim životným záujmom, sú len vecami chladného rozumu, a preto sa ich vzdáva bez akejkoľvek citeľnej ujmy. Inak je to s jeho náboženským presvedčením. Ono je záležitosťou celej jeho bytosti, viac srdca ako rozumu, vzniklo z potreby kompenzácie určitých nepríjemných pocitov, ktoré v ňom vyvolávajú „biedy tohto sveta“, t. j. sily, ohrožujúce jeho šťastie, útočiace niekedy priamo na jeho biologickú základňu, na jeho život, s ktorými si však nevie rady, nevie ich premôcť, je na nich závislý. Vzdať sa svojich náboženských práv, to by pre neho znamenalo zbaviť sa morálnej životnej opory, vystaviť sa psychicky bezbranne všetkým náporom zla, nechať sa ním pohltiť. To mu jeho pud sebazáchovy nedovolí, proti tomu sa búri celá jeho bytosť.

Z toho plynie, že keď chceme zbaviť človeka príťažby náboženských predstáv, nesmieme ísť na neho v prvom rade rozumovými argumentami, presvedčať ho slovom, ako to robil Feuerbach. To by bol neodpušiteľný idealizmus. Vyzeralo by to, ako keby sme chceli popáleninu liečiť štúdiom lekárskeho kníh o popáleninách, osvetou, vzdelaním. Musíme človeka najprv zbaviť citu závislosti, t. j. odstrániť všetky jeho príčiny. Musíme teda bojovať proti náboženstvu na úplne inom poli, než sa bojovalo doteraz, nie slovom, ale kladihom. Človek sa musí stať pánom *prírody*, musí sa naučiť ovládať všetky jej živly, z ktorých niektoré ho opanovávajú ešte dnes. Musí sa napr. naučiť ovládnuť počasie, bezpečne sa zaistiť proti blesku, ba zužitkovať jeho silu, skrotiť silu vody a ohňa, živly, ktoré sú ešte aj dnes „dobrými sluhami, ale zlými pánmi“ atď. To tiež znamená zbaviť človeka *spoločenskej závislosti*

v tom smysle, že treba odstrániť hmotnú závislosť jedného človeka na druhom, treba odstrániť vykorisťovanie, hlad, nezamestnanosť atď., slovom všetky faktory, ktoré môžu ohroziť ľudskú existenciu natoľko, že človek, nemôžuc nájsť východisko zo situácie na zemi, utieka sa na nebo, tvorí si aspoň boha takého, akým nie je človek. Boh mu musí nahrádzať to, čoho sa mu nedostáva v jeho pozemskej spoločnosti. Odstráňme hlad, choroby, vojny a odstránime tým aj náboženstvo. Kým však všetky tieto plagiaty budú visieť nad našimi hlavami ako Damoklov meč, do tých čias je náš teoretický boj proti náboženstvu málo účinný. Niet väčšieho nepriateľa náboženstva, ako je ľudská spokojnosť, plný žalúdok, blahobyť, mier atď. Prosil kedy človek boha o vzduch? Bol kedy vzduch (nie vietor!) človeku bohom? Nie! Prečo? Lebo ho má vždy dosť, nepotrebuje žiadať ho od boha, hoci je to veľmi dôležitá, životodárna hodnota. Snažme sa, aby mal človek všetkého toľko, koľko má vzduchu, a on sám sa vzdá boha. Odstráňme boha, alebo, čo je to isté, urobme človeka bohom!

A v tomto tkvie hodnota Feuerbachovho diela pre dnešok, to je jeho odkaz pre nás, hoci aj nie priamo vyslovený, ale logicky vyvedený z jeho princípov. Boj proti náboženstvu musíme chápať ako záležitosť praxe a nie teórie. V opačnom prípade by sme upadli do predsudku starých osvietencov, ktorí si mysleli, že spoločenské zlo možno odstrániť osvetou, vzdelaním. A k takýmto ľuďom patrili aj Feuerbach. Písal proti náboženstvu, prednášal, ale od praktického boja za lepší život človeka utekal. S politikou nechcel mať nič do činenia, do revolúcie r. 1848 sa nezapojil a vôbec nechápal, o čo v nej išlo.

Feuerbachove *Prednášky* musíme teda chápať len ako *pomôcku* v boji proti náboženstvu a nie ako hlavnú zbraň. Tou musí byť niečo iného, než je slovo. Takto sa dívajúc na Feuerbacha, vykoná jeho dielo iste aj dnes užitočné poslanie. Končíme slovami, ktorými končil Feuerbach svoje *Prednášky*: „Končím, pánovia, tieto prednášky a prajem si len, aby som sa neminul cieľom, ktorý som si vytkol v týchto prednáškach a ktorý som vyslovil v jednej z prvých prednášok, doviesť vás totiž k tomu, aby ste namiesto boha milovali človeka, doviesť vás od viery k mysleniu, od modlitby k aktivite, od očakávania onoho sveta k poznávaniu tohto sveta, aby sa z vás namiesto kresťanov, ktorí sú podľa vlastného priznania „*napoly zvieratmi, napoly anjelmi*“, stali *ľudia, celí ľudia!*“